

József Attila és az avantgárd hagyomány

„Mi nem vesszük át a Nyugat örökét. Semmiféle örököt rajtunk nyugnek nem tőrünk. Tradíciókat nem ösmerünk és tradíciókat nem csinálunk. [...] Petőfi óta, akinek forradalmát Ady zárta le, a magyar irodalomban a »Ma« hozott először forradalmat, [...] mert nincsenek tradíciói és nem csinál tradíciókat.”¹ Az idézet minden mondata ellentmondásra ingerel. Szélpál Árpád megnyilatkozása az avantgárd szerzőktől megszokott, nagyzó stílusban mégis egy alapvető kérdésre irányítja a figyelmünket. Választott témánk szempontjából célszerű az utolsó kijelentésre szorítkoznunk, amely szerint a *Ma* „nem csinál tradíciókat”. Az izmusok voluntarizmusa olyan önhitt állításra ragadtatja itt Szélpál Árpádot, ami messze túlmege az ő és a mozgalom minden tagja kompetenciáján. Tradíciót csinálni lehetséges: olyan műveket kell alkotni, amelyek alkalmasak arra, hogy a kortársak és az utókor követendő mintáknak tekintse őket. Aki alkot, aki létrehoz egy szöveget, kiteszi magát annak, hogy produktuma részévé válik az utókor számára rendelkezésre álló hagyományak.

Tradíciókat nem csinálni ellenben csak akkor lehetséges, ha tartózkodunk új nyelvi, szellemi produktumok létrehozásáról. Olyan szövegeket alkotni és nyilvánosságra hozni, amelyeket egyúttal kivonunk a lehetséges hagyomány köréből, ez *contradictio in adjectio*. A leírt és nyilvánosságra hozott szó elszakad szerzőjétől, és annak nincs többé módja meghatározni a hatást, amelyet befogadójában kelteni fog. Az itt keletkező éles ellentmondást csak az a körülmény tompítja le, hogy az írott szónak jelentéktelensége, érdektelen volta okán nagy esélye van arra, hogy egyáltalán nem kelt figyelmet. Úgy van jelen fizikailag, hogy senkire nem fejt ki hatást. De ha mégis, akkor viszont ez a hatás már független lesz a szerzője szándékától. A tradíció létrehozása csak elkezdődik a szöveg megalkotásával. Hogy miből lesz hagyomány, azt a kínálatot igénybe vevő vagy figyelmen kívül hagyó befogadó dönti el. Létezik az alvó szövegek korpusza, amelyek valamilyen fizikai vagy legitimációs okból el vannak zárva az utókor figyelmétől. Valóságos tradícióvá ennek a korpuszoknak a darabjai akkor válnak, ha figyelem fordul feléjük, ha elérik a befogadót.

Az avantgárd szövegeknek ugyanaz a sors jutott ki néhány pillanattal nyilvánosságra kerülésük után, mint a világ bármely más szövegének: potenciális hagyományvá váltak az olvasójuk számára. Ezen sem Kassák, sem Szélpál Árpád, sem az avantgárd bármely más szereplője nem változtathatott. Tanulmányomban azt a kérdést szeretném körüljárni, hogyan vált hagyománnyá a hagyománytagadó avantgárd költészet a pályakezdő József Attila műhelyében. Ha megengedjük a nemzedéki szintű általánosítást, akkor kimondható, hogy a 10-es években született avantgárd költészet az induló „második nemzedék” számára hagyományként volt adva. Hagyományon egyfajta formakincset, eljárási módokat, szellemiséget értünk, amely a befogadók vagy ezek egy szűkebb csoportja, esetünkben a pályakezdő költők előtt kínálatként jelenik meg. Ezt a kínálatot az induló költők elfogadhatták vagy elutasíthatták, válogathattak benne, elfordulhattak tőle, és visszatérhettek hozzá.

A nemzedék legkiválóbb költőinek mindegyike találkozott az avantgárd hagyománnyal: még Erdélyi József is, aki pedig már első kötetével az avantgárdal konku-renciaharcba keveredett újnapi irány kezdeményezőjeként vált ismertté. De Szabó Lőrincnek, Illyésnek, József Attilának, Dsida Jenőnek, a náluk valamivel idősebb és korán ígéretes költői teljesítményt felmutató Déry Tibornak vagy Németh Andornak, az egy nemzedékkel későbbre sorolt Vas Istvánnak és Radnótinak is volt avantgárd kalandja. A kérdést József Attila példájával szemléltetjük, akinek az izmusokhoz fűződő kapcsolata hordoz sajátos, a költő helyzetéből és belső diszpozíciójából származó jegyeket, de általánosabb tanulságokat is.

Korántsem mellékes, hogy bár meglepően korán, 1922 áprilisában született, *Erőének* című versén már világosan felismerhetők az avantgárd formai jegyei, és az 1922 őszén keletkezett *Proletárok!* Kassák expresszionizmusának hatását viseli magán, s ezzel egyidejűen, 1922 szeptemberében Raith Tivadart levelében kéri, hogy legyen segítségére a bécsi *Ma* körével való kapcsolat kialakításában,² mégis, az izmusok befolyása már az esztétizáló modernségtől, a nyugatos költészettől tanult, megszilárdult költői rutinra rétegeződött rá. Amikor említett

¹ SZÉLPÁL ÁRPÁD: *Forradalmi művészet vagy pártművészet = Ma*, 1919, 1. sz., 9.

² RAITH TIVADAR levele József Attilának (Budapest, 1922. szeptember 20.) = JÓZSEF Attila levelezése. Szerk. STOLL Béla, Bp., Osiris, 2006, 30–31.

verseiben Kassák és a *Ma* más költőinek verstechnikáját sajátította el, nemigen lehetett még tudatában annak, hogy a Juhászt követő „parnasszista” szonettjei mellett szabadverseket komponálva egymással össze nem férő verseszmények jegyében alkot. Amikor ennek az összeegyeztethetlenségnek tudatára ébredt, 1923 nyaráig, ősziég hűség maradt Ady, Juhász Gyula és más nyugatos költők műveire, s az avantgárd csak epizodikusan bukkan föl verseiben. Mivel azonban a mintakövetés, az időszakos epigonizmus ideje még nem zárult le pályáján, 1923 ősztől, eltávolodva a nyugatos mintáktól, ugyanolyan tanítványi tanulmányossággal szegődött Kassák és a modernség új hullámát képviselő más költők nyomába, ahogy ezt korábban Adyval vagy Juhász Gyulával tette.

Ennek az átmeneti epigonizmusnak az adalékait tartam föl egy több évtizeddel korábbi tanulmányomban. Ahogy egykor, most is József Attilának Kassák Lajos költészetére való támaszkodására korlátozom a figyelmemet. József Attila egyéni sajátossága az a különleges versmemória volt, amelyre a kortársak már nagyon korán felfigyeltek. Nem szorul bizonyításra, milyen előnyökkel jár ez a képesség a költői hivatás sikeres betöltése szempontjából, mennyire segíti a képességek kipróbálását, a készségek kifejlesztését. Hozzá kell azonban tennünk, hogy nagy költészet akkor is létrejöhet, ha a költő átlagos emlékezőképességgel rendelkezik, és a különleges perceptív készség mellett nem kisebb mértékű kreativitás szükségeltetik ahhoz, hogy valakiből jelentős lírikus váljék. Az emlékezet hozzásegíti az alanyt, hogy a mintaadó mesterektől történt kölcsönvétel révén a költői megoldások gazdag készletére szert tegyen, amelyből az önkifejezés érdekében kedvére válogathat. Ha nem éri be egyszerűen a mesterektől kölcsönzött formakincsel, a maga élményeinek, tapasztalatainak formába öntése érdekében utánozhatja a mintául kiválasztott mester megoldásait. Fontosabb ezért a kölcsönzés és az utánzás ideig-óráig megőrzött adalékainak halmazánál az, hogy jelzik a tanítvány érzékenységet, és rámutatnak az irányokra is, amelyek felé ez az érzékenység kiterjed.

Említett tanulmányomban több példát hoztam olyan reminiscenciákra, amelyekben József Attila Kassák nyomaiba szegődött.³ Csak a legkönnyebben szemléltethető párhuzamokat ismétlem meg, előbb József Attila verseit idézve, majd azokat a kassáki helyeket megjelölve, amelyeket a tanítvány visszhangzott:

1. *Most fehér a tűz*: „Gyékenyünk sincs és mégis kihúzzák alólunk”

7. *vers*: „Hát valóban kihúzták alólunk a gyékenyeket”

2. *[Anyám meghalt...]*: „tányérunk csak falakra való”

14. *vers*: „ó nézzétek csak tánnyérjaink is falra másztak szomorúságukban”

3. *Fiatalasszonyok éneke*: „s gömbölyödő kis hasunkat nézegetjük hajnalban”

Anyaság: „s éjjel boldogan virrasztjuk testünk kerek halmát”

4. *Hét napja*: „és nyugalom van a szükséges rohanásban”
Máglyák énekelnek: „nyugalom fészkelte a rohanásban”

5. *Néha szigetek*: „acélhomlokú szerszámaim”

Munkás: „acélhomlokú barátaival” [a szerszámokkal]

Séta a perifériákon: „acélhomlokú szentek” [a gépek]

6. *Erőének*: „Talpa alatt gúlák világa porladozik szét”

Kompozíció: „Talpa alatt kisebesedtek a kövek”

Máglyák énekelnek: „A legbiztosabbak talpa alatt hullámba borzadt a föld”

7. *Proletárok!*: „És a neki-fohászzkodások és a neki-kese-rülések / Tajtos csöppjeit is belém injekciózta”

Kiáltunk Istenhez: „szeretetünkkel sajtá ojtjuk mégis”

Kedvesem: „A vackorfa a beojtott ággal összenő, / Én is jobb vagyok, hogy beojtottál csókjaiddal”

Népgyűlés: „A gazdagok ijedten álomba injekciózták magukat”

Üzenet a jó embernek: „száz kis irnok vitriollal injekciózta a szemét, / hogy százszor ennyi hímember luesszal ojtotta be magát”

Máglyák énekelnek: „A perifériákon egy színébeigazult vörös gyűlölettel injekciózta a szegények eszét”

2. *vers*: „este pedig fémjelzett szónokok beojtanak az igazság fullánkjaival”

A felsorolt példákban találunk szimpla átvételeket, Kassák-idiómák tiszta másolását, bár a transzformáció művelete egyik párhuzam esetében sem hiányzik (1., 4., 6.) Ezeket a szekvenciákat kezelhetjük az emlékezet uralhatatlan játékanak baleseteiként, „áthallásokként”, idézőjel nélküli idézetekként, amelyek a minták iránti túlzó odaadás következtében keletkeznek. Erre a Kassáktól és a *Ma* számaiból közvetlenül szerzett tudásra akkor támaszkodott legerősebben a költő, amikor napirendre került nála egy olyan formanyelv kialakításának programja, amelyen a világról kialakított új felismeréseit nem a szépségelvet követve, hanem az új mondandóhoz optimálisan illeszkedő módon mondhatja el. Az *Erőének*ben, a *Proletárok!*-ban, majd a *Tanítások* ciklusban és a vele nagyjából egy-

³ TVERDOTA György: *Kassák Lajos hatása József Attila verseire = Uő: Ihlet és eszmélet*. Bp., Gondolat, 1987, 163–175.

idejűleg született darabokban valósult meg a hagyomány átsajátításának ez a modellje.

Abban a mértékben, amelyben a mintául szolgáló idióma és az annak nyomán született saját produktum közötti távolság növekedett, s amelyben a kreativitás mozgásteret tágabbá vált, a terepet az utánzás, majd a tudatosságot, távolságtartást, a szövegkezelés egyre nagyobb fokú szuverenitását feltételező stílusimitáció vette át a kölcsönvétel helyét. Jó például szolgál erre az „injekciózás”, „ojtás” motívuma (7.), amelyben maga Kassák is párhuzamosan több, eltérő variáns kínálatát teremtette meg, és így a tanítvány nem is igen tudott megmaradni egyetlen példa követésénél. Az *Anyaságból* vett minta pedig azáltal került távol az eredetétől, hogy a *Fiatalasszonyok énekében* a motívum igen erős, a szabadverstől elrugaszkodó verstani kerethez lett hozzáhajlítva (3.). Az „acélhomlokú” jelző kölcsönvétele jellegzetes esete az egyetlen nyelvi egységre, a kulcsszóra korlátozódó áthallásnak, amelynek alkalmazkodnia kell az új versek nyelvi környezetéhez. Amikor a mintától való eltávolodás eléri tetőpontját, de még úgy, hogy a vele való kapcsolat minimális szintje biztosítva van, a Kassák-hatás az *indítás* szerepére korlátozódik. Ilyenkor az avantgárd saját változata alakul ki. József Attila verse anélkül hasonlít Kassák művéhez, hogy rá lehetne mutatni valamilyen konkrét párhuzamra a két szöveg között.

Az avantgárd befolyás azonban nem merül ki az ön-maga esztétizmuson túli, korszerű újra-megfogalmazása érdekében igénybe vehető avantgárd stílusesszéközök elsajátításában. Ezen a ponton el kell ismernünk Szélpál alapvetően hibásan megfogalmazott állításának részgazságát. Idézett mondatainak célja voltaképpen a hagyománytörés hagyományának igazolása. Szélpál a cikk megírásának jelen idejében a rombolást, a szétzilálást ítéli időszerűnek. Nem tervezésként, hanem offenzív gesztus gyanánt kell értenünk kijelentéseit, amelyek elvonatkoztatnak minden, hosszabb távú megfontolástól. Figyelme beszűkül a meglévő, az irodalmi élet bizonyos köreiben közmegegyezés-szerűen elfogadott értékrend, kollektíve követett norma érvényességének felmondására, lecserélésére. Mondatai érvényüket veszítik, amint a hagyománytörés végbemegy. Számos költőtársához hasonlóan József Attila is engedelmessé vált a hagyománytörésre biztató felhívásnak. A kutatás alaposan rekonstruálta azt az esztétizáló gyakorlatot, amely a *Szépség koldusa* kötetre és azt követően, a kötet megjelenése után még hónapokig írott verseire nyomta rá a bélyegét. A Kassáktól kölcsönzött poétika eljárásai ezt az esztétikai kultúrát rombolták le és helyettesítették új megoldásokkal.

A költő fejlődése bonyolult, ellentmondásos, szeszélyesen indázó pályát írt le. Alighogy megírta szabadversei első sorozatát, 1924 elején erős impulzus érte őt az újnapi irány felől. Makói-szegedi híveinek, támogatóinak ellenérvei, nem utolsósorban Juhász Gyula intései lefékeztek avantgárd kalandjának lendületét. Budapesti avantgárd kapcsolatainak megerősödésével magán a modernség legújabb hullámán belül is eltérő, egymáshoz képest alternatív útirányok nyíltak föl előtte 1924 során. A belső dilemmákat felerősíthette Kassák élesen elutasító reagálása az Erg Ágoston közvetítésével a költő által Bécsbe küldött *Tanítások* ciklusra és a versfüzér szomszédságában írott versekre.⁴ Az elutasítás zavart okozhatott a költő tájékozódásában, de mivel Kassák presztízse láthatólag nem csökkent a szemében, a zavarból nem az izmusoknak hátat fordítva bontakozott ki, hanem az ekkor éppen érvényesnek tekinthető kassáki verseszmény gondos tanulmányozásával és követésével. A folyamat 1924 tavaszán és nyarán zajlott le. Hónapok kellettek ahhoz, hogy a fiatal költő megtalálja a megoldást a szabadvers új, követhető változatának kialakításához.

Az átmenet fél esztendejében létrejött avantgárd kompozíciókban megfigyelhető a nyelv referenciális funkciójának gyengülése. A *Kakuk Marciban*, amelyet Tersánszky Józsi Jenőnek ajánlott, de amelyről az írónak lesújtó véleménye volt, nemcsak a regényalaknak és versbeli arcmásának megfeleltetése okoz gondot, de a szöveget alkotó kijelentések értelme is felderíthetetlen. A *Gyémántot* indítása még a *Tanításokhoz* köti, bár nem a próféták könyveire, hanem inkább a *Prédikátor* ószövetségi könyvére utal vissza. De talán ebben a versben történik meg a fordulat, amelyben a mondattanilag szabályosan működő nyelv feladja jelentésképző szerepét. Az öregek, úgymond, „Kiülnek a dolgok előtti egyszerű lócára / S türelmet prédikálnak messze, / A mulandóság halainak.” A vers zárása pedig „határtalan kristály”-ról beszél, ami tiszta önellentmondás, mert a kristály csupa határ, élesen határolt, sokszögű alakzat.

A *Nem én kiáltok* pedig az alkotó elemek koherenciájának belső fellazulására nyújt példát. A verset méltán emelte ki a költő második kötetének címadó darabjává, mert több költői telitalálatot fedezhetünk fel benne. Szerkezetét azonban hegek borítják. A vers alaphelyzete: riasztó hang tölti be a teret, amely azt jelzi: elemi csapás van készülöben. A szöveg erre a várható kataklizmára történő figyelmeztetés. Utasítások sora, hogyan rejtőzzünk el a fenyegető veszedelem elől. Csakhogy a „Hiába fürösztöd önmagadban, / Csak másban moshatod meg arcodat” sorspár váratlanul kilép a riadóztatás lélektani

⁴ ERG Ágoston levele József Attilának (Bécs, 1924. március 15.) = JÓZSEF Attila levelezése. i. m. (2006), 51.

helyzetéből. A vers záró részében pedig éppily váratlanul visszacsatolunk a katalizmára figyelmeztető riasztás logikájához. A szövegkohézióknak ez a lazasága egyre fokozódó mértékben uralja el a költő verseit.

A *Tanítások* verseszményén való túllépés és Kassák új verstípusához való alkalmazkodás közötti átmeneti időszak másik fontos eseménye a versszubjektum átalakulása. A pályakezdés nyugatos verseiben Baudelaire-t és az esztétizáló modernség magyar költőit követve az emberi belső tartományait és a bennük végbemenő mozgásokat allegorikusan, de szemléletileg jól követhető módon ábrázolta a költő: „Szivemben vágyhegylánc, jaj-kráteres”. A belső világ tájrészlettel, benne végbemenő meteorológiai történésekkel való megérezkítése már *A Kozmosz énekében* kozmikus tárgyakkal és a mindenségben végbemenő makroméretű mozgásokkal egészült ki. 1924 tavaszán és nyarán a világ szubjektívizálását avantgárd mintára úgy hajtotta végre, hogy lemondott az allegorizálásról. A belső világ megjelenítése során megszorodnak a paradoxonok: „Villámokból font kerítés tövébe, / Ma lefekszem a szívem közepébe” – írja *Mindent hagyok* című versében, azaz a részt magába foglaló egész ezen a részen belül foglal helyet. „Hátulról keresztülnéztem magamon” – olvassuk *A csoda* című darabban a térképzés képtelenségét. A tudattartalmak sokszor értelmezhetetlen, jelentés nélküli fantáziatermékeként állnak elélnk.

Mindez jelzi, hogy a tavasszal Kassák által rendreutasított tanítvány szorgalmasan tanulmányozza „a kor keresésének vonalába eső” számozott verseket. A márciusi levél hatását feltételezésünk szerint a Kassákkal 1924 júliusában történt bécsi személyes találkozás erősíthette föl. Nincs egyértelmű bizonyíték arra, hogy ilyen találkozásra sor került. De Németh Andor is, Kassák is úgy emlékszik, az időpontot tekintve tévesen vagy homályosan, hogy mielőtt a fiatal költő 1925 őszén Bécsbe utazott volna, már korábban is megfordult néhány napra az osztrák fővárosban.⁵ Ilyen kirándulásra csak a költő banki munkáját követően, szegedi egyetemi tanéve előtt kerülhetett sor, Jolán nővére távollétében, aki könyvében nem látszik tudni erről a bécsi útról. 1924. július közepe, második fele az egyetlen lehetséges időpont, amelyről a külföldön nyaraló Jolánnak nem voltak információi. Közvetve egy vers, a *Hajón megyek Pestre* című darab is alátámasztja ezt a feltevésünket, még ha igaza is lenne Stoll Bélának, hogy Pestre hajón nemcsak Bécsből lehetett utazni.⁶

József Attilával való találkozásáról szólva Kassák ékes-szólo cáfolatát adta Szélpál Árpád cikkünk indításaként idézett, fennhéjázó állításának, amely szerint a *Ma* „nem csinál tradíciókat”. A *Ma* szerkesztője jól érzékelhető elégtétellel és egyúttal a fiatalember rendkívüli versmemóriáján elképedve fogadta, hogy a „közhit szerint nyomtatásban olvasva is nehezen felfogható” számozott verseiből tanítványa „vagy harminc-negyvenet mondott fel kívülről, lelkesülten”. Ez a lelkesedés inkább 1924 júliusára jellemző, *A csoda* című vers születésének idejére, arra az időszakra, amelyben a Kassák számozott verseit követő verssorozat koncepciója megfogant. „Megdicsértem nagyszerű memóriájáért” – teszi hozzá, majd rögtön közli fenntartását is a fiatal költő saját verseivel szemben, lényegében stílusimitációként jellemezve azokat: „szebb Kassák-verseket ír, mint én”. A békévé oldó emlékezés szellemében Kassák elismerően nyilatkozik a költőtárs verseiről: „Szabad versek voltak, anyaggazdagok és szárnyalásra képesek. Kétségtelen, az én nyomaimban haladt, de nem mint megszáduult utánczó, hanem mint rokonlélek”.⁷

Az szól amellet, hogy erre a beszélgetésre inkább jó egy évvel később, 1925 őszén került sor, hogy olyan verseket, amelyekben a fiatal költő szorosban Kassák nyomában haladt, néhány hónap múlva, 1924 novembere táján kezdett írni. A feltételezett nyári személyes találkozás csak fölerősíthette, meggyorsíthatta ezt a folyamatot. Erg Ágoston 1924. október 7-én kelt levelében beszámolt arról, hogy Kassák és Simon Jolán kedvezően fogadta a fiatal költő erőfeszítéseit „a kor keresésének vonalába” illeszkedő versek létrehozására: „Cachaque meg van főzve: a versek kellene és tetszenek. Le is hozza őket”. 1924. november 23-án írt levelében jelezte, hogy a költő felzárkózása sikeresen megtörtént: „a küldött két vers nagyon jó, különösen az egyik, átadtam Kassáknak”.⁸ Feltételezésünk szerint a számozott versek mintájára írott verssorozat (*Oly friss, Riának hívom, A fergeteg ormán, Rossz volt, elszéledt szivemből, Ekrazittömeg, Esti felhőkön, Érik a fény, Én dobtam, Most fehér a tűz, Néha szigetek, Keserű, József Attila, Kilóméterekkel, együgyü ének*) első darabjairól lehetett szó. József Attila ugyan nem számozta meg őket, de többnyire cím nélküli költemények, amelyeknek kezdő sora vagy a sor egy része szerepel címként. Ezek a darabok, egyetlen részleges kivétellel, nem kerültek bele az éppen ezekben a hetekben szerkesztés alatt álló *Nem én kiáltok* kötetbe.

⁵ NÉMETH Andor: *József Attila*. Bp., Cserépfalvi, 1944, 29.; KASSÁK Lajos: *Emlékezés József Attilára = Uő: Csavargók, alkotók. Válogatott irodalmi tanulmányok*. Szerk. FERENCZ Zsuzsa, Bp., Magvető, 1975, 219.

⁶ JÓZSEF Attila *összes versei I–III*. Szerk. STOLL Béla, Bp., Balassi, 2005, III., 123.

⁷ KASSÁK Lajos: *Huszonöt éve; Emlékezés József Attilára = KASSÁK: i. m. (1975), 228–229., 220.*

⁸ ERG Ágoston *levele József Attilának* (Bécs, 1924. október 7.); ERG Ágoston *levele József Attilának* (Bécs, 1924. november 23.) = JÓZSEF Attila *levelezése. i. m. (2006), 59., 68.*

A kassági számozott versek poétikájának átültetése saját költői gyakorlatába több lépésben ment végbe. A versek szövegének emlékezetből történt felmondása a Ring egyik padján arra utal, hogy 1924 nyarán vagy esetleg még később is működött az időszaki epigonizmus önalávetése a választott mintának. A fiatal költő pragmatikusan elleste az általa érvényesnek elfogadott kassági modellt. Jól látható, hogy tisztában volt kísérletezésének merészségével és kockázataival. Jolán nővérének így vallott erről: „Ujabb írásaimra pedig nagyon féltékeny vagyok, úgyhogy nem is küldöm el neked. Nem szeretném, ha te félreértenéd. Pedig ez könnyen megeshetnék, hiszen te nagyobb részt polgári mentalitású asszony vagy, ez az egyetlen igen igen erős hibád. Különbözik pedig nem hiszem, hogy tévelygek, de nincs kizárva. Mindenesetre fiatal és nagy energiátömegre vall, hogy ennyire lankadatlan megfeszítéssel... keresem és keresem igazi magam”.⁹

A számozott versek mintául választása azonban természetesen nem nélkülözhetette valamilyen legitimáló ideológiai beállítottság támogatását. A fiatal költő nem kénevezte el utókorát ilyen támpontokkal, de szerencsésen fennmaradt makói újságíró ismerősei egyikének, a vele szemben erős fenntartásokkal élő Gyenge Miklósnak egy rendkívül fontos tanúságtétele az ifjú poéta gondolkodásáról és érveléséről: „Mosolygott és mondta az ő monoton, mélyen zengő hangján: – Értelem a versben? Minek az? Egy vers legyen olyan, mint a virág, mint a délibáb: zengjen, csillogjon, vagy csilingeljen, mint a patak a csillogó, színes köveken. Egyenesen baj, ha értelem van benne. Így kiki azt olvassa ki belőle, ami neki tetszik.”¹⁰ Ez az (ön)jellemzés legpontosabban az említett sorozat 1924 végén született darabjaira, és modelljükre, Kassák számozott verseire illik.

A versnek eszerint a program szerint nem kifejeznie kell az emberi lelket, nem ábrázolnia, értelmeznie, magyaráznia kell a világot, hanem elsődleges, észlelhető, értelmezésre szoruló valóságként kell léteznie, mint egy virágnak, mint a délibábnak, mint a patak köveinek. A szöveget a költőnek úgy kell megformálnia, hogy ne tükrözzön, ne fejezzen ki, ne közvetítsen valamilyen értelmet. Mivel nyelvi kompozícióról van szó, ezért a költőnek nyelvi valóságot kell előállítania. Ennek elemei önmagukban véve nem kell, hogy jelentéssel rendelkezzenek. Erre a legegyszerűbb megoldást a paradoxonok,

képtelenségek nyújtják, de megfelelhetnek a célnak gondosan elszigetelt pusztá tényközlések is. A szöveg egységei ilyen kijelentések, amelyek egymás után sorjáznak, de közöttük minimálisra kell csökkenteni az összefüggést. Azaz a szövegkohéziót a lehetséges mértékben fel kell számolni. Két szólam között ezért hiátusok, néha szakadékok, olykor csak egyszerű küszöbök húzódnak, de az olvasó igényét a szöveg folytonossága iránt folyamatos sérelmek érik.

Példaként érdemes kiemelni a *József Attila, hidd el...* kezdetű darabot, mert indító szólama miatt a kutatás az átlagosnál nagyobb figyelemben részesítette.¹¹ Nyolc sorból, nyolc tételből áll össze, amelyeket egyetlen közös elem, a szelíd, de fölényes irónia tart össze. Az első tétel, amelynek népszerűségét köszönheti, mert igazolni látszik bizonyos elméleti álláspontokat, önmegszólító jellegű. József Attila mondja József Attilának, hogy nagyon szereti őt. A kezdő sor annak az érzésnek játékos nyelvi megfogalmazása, amit semleges terminussal „önreflexiónak”, közönségesen „önszeretet”-nek nevezünk, s amelynek különös, patológiába hajló változata a lélektan által „narcizmus”-ként megjelölt jelenség. Az első tétel része az „ezt még anyámtól örököltem, áldott jó asszony volt” mondat. Bár a Mama emlékét idézi, de nem igazán megrendülten, hanem inkább szólamszerűen, elidegenítő módon. A „látod, a világra hozott” kijelentés a születésre, tehát önkéntes vagy kényszerű áldozathozatalra utal, de önmagában nem tekinthető a jóság jelének.

Az elsőhöz kapcsolódó második tétel kissé kioktató hangsúllyal, a világ olyan szemlélete mellett érvel, amely az $A = A$, azaz az azonosság tételéhez ragaszkodik, és elhárítja a jelentésátvitel érvényességét: „Az életet hiába hasonlítjuk cipőhöz vagy vegytisztító intézethez, mégiscsak másért örülünk neki”. Azt persze, hogy mi ez a „más”, nem köti az orrunkra. A harmadik tétel az aprópénzre váltott prófétálás, a verbális világmegváltás ürességét, tartalmatlanságát leplezi le: „Naponta háromszor megváltják a világot, de nem tudnak gyufát se gyujtani, ha így megy tovább, nem törődöm velük”. Az ötödik tétel egy egészségügyi rendszabályt, hogy reggel hideg vízben mosakodjunk meg, hogy felfrissüljünk, víz át a mentális közegbe, a gondolatok körébe, ahol ilyen szabálynak nemigen van helye: „Minden reggel hideg vízben fürdetem gondolataimat, így lesznek frissek és épek”.

⁹ JÓZSEF Attila levele József Jolánnak (Szeged, 1924. október 10.) = JÓZSEF Attila levelezése. i. m. (2006), 60.

¹⁰ GYENGE Miklós: *Gondolatok József Attila makói éveit körül = Kortársak József Attiláról I–III.* Szerk. BOKOR László, TVERDOTA György, Bp., Akadémiai, 1987, III., 1875.

¹¹ BARTAL Mária: „és még mindig kérdezem: Hol vagy?”. *Énkonstrukciók József Attila három szövegében = Hang és szöveg. Költészettani kérdések a lírai modernségben.* Szerk. BEDNANICS Gábor [et al.], Bp., Osiris, 2003, 268–290.; VERES András: *A József Attila-kutatás dilemmái = „Mint gondolatjel, vízszintes a tested”. Tanulmányok József Attiláról.* Szerk. PRÁGAI Tamás, Bp., Kortárs, Mindentudás Egyeteme, 2005, 77–80.

A fennmaradó tételek külön figyelmet érdemelnek. A hatodik tétel azért, mert a vers egyetlen olyan szekvenciája, amely provokatív módon áthágja az emberi tapasztalat határait: „A gyémántból jó, meleg dalok nőnek, ha elültetjük a szívünk alá”. A szív, mint kert, legyen az virágoskert vagy zöldszégyes ágyások, közkeletű, elkoptatott metafora. Az a mód azonban, ahogyan verseiben József Attila a gyémánttal, ezzel a kemény, csillogó, igen drága ékszerként használatos szénvegyülettel bánik, az abszurditásig visszaél a képzetel. A gyémánt itt elültethető, mint valami mag, palánta, tehát élő, szerves növényi anyag, amely képes kikelni a föld alól és kifejlődni a szívben. A növény (vagy termés, amelyet ez a különös növény hoz) „meleg dal”, tehát örömet okozó zenei vagy szövegszerű képződmény.

Három olyan tételt találunk a versben, amelyek közös sajátossága, hogy bennük a költő saját korábbi megfogalmazásait alkalmazza újra. A „Jó volna jegyet szerezni és elutazni Önmagunkhoz, hogy bennetek lakik, az bizonyos” kijelentés az én és a te, az én és a mi, a mi és a ti közötti határ feloldódásának élményét fejt ki. Egyén és közösség, az én és te viszonyáról alkotott, a költőt egész életében foglalkoztató kérdéskör korai, kissé misztikus megközelítése. Ez már többször is megfogalmazódott a *József Attila, hidd el...* versnél korábbi darabokban is: „Vár ránk a lány, akik mi vagyunk, / Vár rátok a legény, aki meg ti vagytok” ([*Nyár volt...*]); „magadat tisztán találod meg másban” (*Hét napja*); „Hiába fűrösztöd önmagadban, / Csak másban moshatod meg arcodat” (*Nem én kiáltok*); „Mindnyájatok helyett megcsókolom a számat” (*Érzitek-e?*); „Fehér vízben hevertünk egymás mellett, / Szívemben ő s az ő szívében én” (*A csoda*).

A hetedik tételből csak egy elemet emelünk ki: „én a pacsirták hajnali énekében heverészek”, mert itt a költő 1924 tavaszán írt, *Csudálkozunk az életen* című versének záró részét használta föl újra: „A hajnali égre leheveredünk”: a derűs, fölényes nyugton maradás, a túlmozgásos izgágaságot lepipáló cselekvéshiány hirdetése. Még érdekesebb a *Tanítások* 9. versét: „Igazi lelketek melyet elzárattok hogy be ne szennyeződjék a robotban / Vegyétek elő immáron s öltsetek magatokra” variáló zárótétel: „Igazi lelkünket, akár csak az ünneplő ruhánkat gondosan őrizzük meg, hogy tiszta legyen majd az ünnepekre”. Nem jelent kevesebbet ez a három példa, mint hogy József Attila versét már korábban elkészült panelekből rakta össze. Más darabokban is felbukkannak ilyen reciklált elemek. Nevezetes példa erre az *Esti felhőkön* című vers egyik részlete, *A Kozmosz éneke* 5. szonettjének átírása. A *József Attila, hidd el...* tehát nyolc, egymásnak mellérendelt, egy-

mással össze nem függő témából összerakott kompozíció. A kaleidoszkóp egyszerű elfordítással másképpen is elrendezhető lenne, és eltérő összképet mutatna. Vannak eltérések Kassák számozott versei és József Attila cím nélküli kompozíciói között. Kassák szólamai gyakran belsőleg is töredezetebbek, míg a József Attila-verseket alkotó kijelentések inkább homogén, apró versmagok, de nem kétséges, hogy a fiatal költő ebben a sorozatban követte legszorosabban bécsi mesterét.

Hogy ez a verssorozat nem maradt pusztán kísérletezés, hanem – ha rövid időre is – a költő törekvéseinek centrumába került, mutatja az *Érik a fény* című vers; maga a költő is kiemelten kezelte. Említettük, hogy a sorozat egyik darabja sem került be a *Nem én kiáltok* kötetbe. Az *Érik a fény* mondat az egyetlen, sokatmondó kivétel. A kötetet lezáró, és az új törekvések elé kaput nyitó *Alleluja* című szöveg konklúziója. A költő itt túllép az esztétikai kultúrán, a művészet a művészetért elvén: „Hogy ez nem »művészet«? Hát akkor fütyülök a »művészetre«, én többet akarok, én azt akarom, ami kell.” Mi az, ami kell? A művészetten túli művészet: az avantgárd szellemében értett költői gyakorlat: „Érik a fény, a Metaars.”¹² Ahogy beszélünk Übermenschről, emberfeletti emberről, úgy beszélhetünk József Attila szerint művészet feletti művészetéről, Metaarsról. A kötet utolsó mondata ennek eljövételét, megérlelődését jelenti be. Az *Érik a fény* című vers pedig az új program megfogalmazása.

Az „érik a fény” mondatot ígéretként, jóslatként, szándékbejelentésként kell olvasnunk: a fény hamarosan megérlelődik, s akkor eljön az idő az új művészet, a Metaars napirendre tűzésére. A pillanat talán még nem érkezett meg, erre utal az egyik új múzsának, Kunvári Bellának írt 1925. februári levél – igaz, tréfás – aláírása: „Éretlen Fényed”.¹³ Érdekes módon a fény érlelődése ugyanabba a rovatba tartozik, amelybe a szív alá elültetett gyémánt: a fizikai jelenségek biologizálásának körébe. Mintha a fény élő organizmus lenne, amely fejlődése során elérkezhet az érettség állapotába. Az „Éretlen Fényed” aláírás azonban arra utal, hogy a kifejezés az emberre is érthető, jelen esetben a lírai énre, mint ahogy világosan ez történik később a *Bevezető* korábbi változatában: „Lucie nénémnek fénye itt, / Batu kán pesti rokona”.

Ekkor következett be a költő fejlődésének újabb váratlan, éles kanyarulata. Hátat fordított a Metaarsot létrehozó avantgárd ambíciónak, a *Szélkiáltó madárral* a szegényember-versek újabb változatát alkotta meg, majd pedig megírta ifjúkori költészetének legsikeresebb darabját, amely később élete és költészetének alakulása szempontjából is sorsfordítónak bizonyult, a *Tiszta szívvel*. Azaz

¹² JÓZSEF Attila: *Alleluja* = Uő: *Nem én kiáltok*. Szeged, Koroknay, 1925, 107.

¹³ JÓZSEF Attila levele *Kunvári Bellának* (Szeged, 1925. február 21.) = JÓZSEF Attila levelezése. i. m. (2006), 72.

a nyugatos és a népies hagyományok vonzása hónapokra visszalendítette őt az avantgárd kísérletezések szélsőségeből az irodalmi folytonosság kerékvágásába.

Erg Ágoston leveléből szándékosan visszatartottunk egy részletet. Azt, amelyben arra ösztökélte barátját, kötelezze el magát Kassák mellett, mert ez a feltétele annak, hogy versei a *Mában* megjelenhessenek: „írj már neki végtére!”¹⁴ Az elköteleződés elhatárolódást jelentett a folklór-ihlet igénybevételétől: „nem írsz felváltva magyar népdalokat és ilyen verseket”. A budapesti avantgárd vezető fórumában, „Hitteljes Tivadar” lapjában, a *Magyar Írásban* való szereplését sem nézték jó szemmel Bécsben. József Attila azonban nem írt magát elkötelező levelet. Kassákék szemében az elvtelenség netovábbja volt, ha valaki olyan eklektikus kötetet jelentetett meg, mint a *Nem én kiáltok*, amelyben avantgárd szabadversek mellett a leg-hagyományosabb modorban írt esztétizáló vagy népdalszerű versek is helyet kaptak. Ezért terjedt el a bécsi *Ma* munkatársai körében az előítélet arról, hogy József Attila csak egy ügyeskedő, aki nem áthat verseiben rímelni.¹⁵

Az avantgárd vonzása azonban 1925-ben sem gyengült. Bármilyen okok is álltak a költő elhatározása mögött, hogy második egyetemi tanévét a bécsi egyetemen folytatja, választásának egyik legfőbb ösztönzője nyilvánvalóan az volt, hogy személyes tapasztalatokat szerezzen a magyar irodalom legradikálisabban újító szárnyának, a bécsi magyar moderneknek a gondolkodásáról. A személyes kontaktus következményei rajta hagyták nyomukat a Bécsben született verseken. József Attila fölvetta a kapcsolatot Kassákkal és a hozzá közel álló fiatalokkal, Erg Ágostonnal, Vajda Sándorral, Heves Ferencsel, Kovács Györggyel, Pauncz Árpáddal, Abramovics Irénnel. Mindennél fontosabb és a jövő alakulására nézve távlatosabb következményekkel járt, hogy összebarátkozott Kassák két szárnysegédjével, Gáspár Endrével és Németh Andorral. A bécsi *Ma* már megszűntette működését, mire a költő Bécsbe érkezett, de az Atlantisban vagy akár Kassákék ekkori törzskavéházában, a Kolosseum asztaltársaságában módja volt érintkezésbe lépni az avantgárd képviselőivel.

Avantgárd kompozícióiban a költő már nem követte szorosan a számozott versek poétikáját. Kassákhoz való viszonya távolságtartóbbá vált. A személyes kapcsolat nem hozta közelebb egymáshoz a két költőt. Ekkorra József Attila pályáján lezárult az időszaki epigonizmus korszaka, amikor még önként és odaadóan alávetette magát valamely kiválasztott mester hatásának. Mindennél

jobban mutatja ezt Vajda Sándor emlékezése, aki felidézi a fiatal költő kicsit nagyzó, a mesterrel való rivalizálásról árulkodó szavait: „Kölcsönösen nem szenvedhették egymást” – írja kapcsolatukról, és hozzáteszi: József Attila már 1925 őszén „kijelentette, hogy Kasi nem tud olyan verset írni, mint ő, de bizony ő tud olyat írni, amit a *Mában* közölnek és felolvasta a *Kilométerekkel* című versét.”¹⁶

A bécsi tanév lezárása és egyúttal a magyar avantgárdal való kapcsolat történetének végkifejlete József Attila pályáján mégis Kassák Lajos jegyében történt. Igaz, nem a mozgalom vezéralakjával való közvetlen érintkezés keretében, hanem olyan közvetítésekkel, amelyek – mondhatni – termékenyebbek voltak a személyes kontaktusnál is. Németh Andor személyében a fiatal költő egy olyan, az irodalmi modernség mellett elkötelezett szereplővel kötött barátságot, aki közel állt Kassákhoz, jól értette a mester gondolkodás- és alkotásmódját, de kellően szuverén módon gondolkodott az irodalmi modernség kérdéseiről. Ugyanez mondható el Gáspár Endréről is, aki ezen túl egy kis füzetben valóságos apológiát írt a számozott versek Kassákjának költői nagyságáról. Aligha lehet túlbecsülni a *Kassák Lajos az ember és munkája* című, füzetnyi terjedelmű tanulmány jelentőségét József Attila költői fejlődésében.¹⁷

Gáspár könyve nem lép túl a *Mában* és az avantgárd orgánumokban megszokott ideologikus retorikán, de néhány helyen releváns módon körülírja Kassák költészetének poétikai sajátosságait. József Attila 1926 őszén, Párizsból Bécsbe írt, Gáspár Endrének címzett levelében a bécsi barát, „Bandi bátyám” cikkének problémafölvetéseiből kiindulva fogalmazza meg többéves avantgárd kalandjának legfőbb tanulságait, amelyek az izmusokon túllépő további gondolati és költői fejlődésének kiindulópontjait szolgálnak.¹⁸ Gáspár értelmezése vezet rá a fiatal költőt a számozott versek igazi tétjére, Kassák vállalkozásának a közvetlenül megtapasztalható részleteken túli értelmére.

A levelet könnyű félreérteni. Írója többször hivatkozik arra az avantgárd irányra, amellyel Kassák és köre bécsi tartózkodásuk utolsó éveiben, sőt, még hazatérésük után is jó ideig rokonszenvezett, a konstruktivizmusra. Ám a költő csak a konstruktivista kritika létét, azaz a mozgalom ideológiai üzenetét veszi tudomásul, és tagadja, hogy konstruktivista költészet létezne. Azt a fajta költészeti típust, amely a konstruktivista kritika által megfogalmazott ismérvek szerint jön létre, a népköltészetben, a „Sej, Nagyabonyban...” kezdetű népdalban jelöli meg. Ez csábít

¹⁴ ERG Ágoston levele József Attilának (Bécs, 1924. november 23.) = Uo., 68.

¹⁵ NÉMETH: *i. m.* (1944), 9–10.

¹⁶ VAJDA Sándor: *Tisztelt szerkesztőség!* = *Kritika*, 1975, 7. sz., 2.

¹⁷ GÁSPÁR Endre: *Kassák Lajos az ember és munkája*. Bécs, Julius Fischer Verlag, 1924

¹⁸ GÁSPÁR Endre: *Utban az új etika felé = Ma*, 1922, 2–3. sz., 23–28.

József Attila
Budapesten,
1927 kora őszen,
József Etelka
fotója,
Petőfi Irodalmi
Múzeum

a másik hibás irányba, József Attila népköltészeti elkötelezettsége túlhangsúlyozásának tévútjára. A harmadik zsákutca látszik a legjárhatóbbnak. A levélben a költő a bécsi év romantikus egyoldalúsága után tény- és tárgyszerűséget hirdet. Mi sem látszik egyértelműbbnek, mint hogy a levél ennek a tárgyiasságnak az elveit fogalmazza meg. Ha azonban tárgyiasságon azt értjük, amit a *Külvárosi éj* vagy a *Holt vidék* költői gyakorlatáról olvasunk le, akkor teljes egészében kizárt, hogy ezeket a fél évtized múltán megvalósult elveket József Attila már 1926-ban megfogalmazta volna úgy, hogy ez alatt az öt év alatt egyetlen olyan verset nem írt, amely e tárgyszerűség jegyében született.

Ha a levél pontos üzenetét meg akarjuk érteni, Kassák számozott verseihez és Gáspár Endre kis könyvéhez kell visszatérnünk. Gáspár elméletének egyik ihletője az expresszionizmus, illetve Kandinszkij abszolútművészet-koncepciója volt. A művészetet kifejezésként határozta meg, s a művészi siker érdekében a mind teljesebb kifejezést, ennek útjából minden akadályozó tényező elhárítását tartotta szükségesnek. Imponáltak neki azok az

elméletek, amelyek radikálisan törekedtek a teljes kifejeződést korlátozó, ellenálló erők megsemmisítésére. Az expresszionista elméleteket és Kandinszkij abszolútizmusát mégsem fogadta el. Az emberrel mint pszichofizikai lényel számolt, s az emberi tettek, így a művészi alkotás esetében sem kívánta és nem is tartotta lehetségesnek kiküszöbölni az anyagot. Tudomásul vette, hogy a művészi önkifejezés nem lehet teljes, bizonyos korlátokat el kell fogadni. Ha a szobrász márvánnyal dolgozik, szobra nemcsak őt, az embert, hanem a márványt is kifejezi.

A költőnek nem kell márványt faragnia, de ő sem nélkülözi a legyőzendő korlátokat: önkifejezése útjában a formai szabályok állnak. Gáspár szerint Kassák fejlődésének első periódusában már felszabadította magát a formai kötetmek alól, kialakítva a szabadvers testhez álló változatát. De a szabadvers is forma, s ettől a költő már nem szabadulhat meg. Sőt, a gondolatmenet egyik pontján a szerző könyvének hőseit a mondatot tiszteletben tartó, tehát a nyelvi közlés szintaktikai szabályait elfogadó költőként mutatja be. A másik kényszert, amelynek a költők engedelmessé válnak, a téma jelenti: az a körülmény, hogy alkalmazkodnak koruk kívánalmaihoz, legyenek ezek lényegiek vagy divatszerűen felületesek, hogy a közfelfogáshoz igazodva olyasmiről beszéljenek, amiről feltételezhető, hogy a kortársakat érdekli. Akkor is, ha ezekben a rájuk oktrojált tartalmakban nem vagy csak fogyatékosan tudják kifejezni önnön lényegüket. A nagy kifejezőerővel rendelkező művészek, mint amilyen Kassák is volt, minden erejükkel arra törekedtek, hogy a témának ezt a tehetetlenségi ellenerejét leküzdjék a mind teljesebb önkifejezés érdekében. A témát meg lehet próbálni radikálisan felszámolni, de a szerző szerint ez reménytelen, kudarcra ítélt vállalkozás lenne. Az egyetlen, ami megtehető, és Gáspár szerint fejlődésének második periódusában Kassák erre vállalkozik: hogy megszüntesse a téma külső akadály voltát, s a kívülről adott témát saját maga által alkotott témával helyettesítse.

Mi az, amit a költő ki akar fejteni? Ezt a döntő fontosságú elemet, az emberi belsőhöz tartozó minőséget a könyv „embertartalom”-nak nevezi. Lelki tartalomnak nevezni tévedés volna, mert Gáspár láthatóan tudatosan kerül a pszichologizálást. Az emberben a pszichológiai kategóriákban leírható tartalmakon kívül olyan minőségek is vannak, amelyeket szellemi természetűeknek tekinthetünk. Csakhogy Gáspár óvakodik attól, hogy az embertartalmakat intellektualizálja, hogy a lélek szeszélyes, kaotikus és gazdag képzetvilágát logikai kategóriákba tömörítse. Embertartalmon valami olyasmit ért, ami az emberi lényben mint mikrokozmoszban megtalálható: a világmindenséget kicsiben. A művész ennek a belső világegyetemnek a mind teljesebb kifejezésére hivatott. Erre utal az a fogalom, amelyet Gáspár Kassáktól kölcsö-

nöz az embertartalom szinonimájaként: a világerzés fogalma. A mű világerzés kifejezése. A szót szoros értelmében vehetjük, mert az emberben benne van a világ, de érzés formájában, mentesen a logikai elrendezés mesterseges szisztémáitól.

Gáspár emberképének azonban van még egy lényegi, történeti összetevője. Az egyén valamilyen közösséghez tartozik, s mint ilyen, formálja a történelmet. Nem közömbös tehát az alany minősége, a társadalom mozgásában betöltött szerepe. A művész műveiben kifejezve önmagát egyúttal egy emberi közösséget is képvisel. Kassák történetesen a forradalmait vívó és részben elvesztő, de egy új világ felépítésére egyedül alkalmas munkásság képviselője. Osztályától „csak” abban különbözik, hogy amit osztályosai nem vagy csak fogyatékosan képesek megtenni, ő teljes mértékben megvalósítja: hiánytalanul kifejezi verseiben a munkás embertartalmait, a munkás világerzését. A jövő társadalom felépítésére hivatott munkásosztály lelki tartalmai legteljesebben a számozott versekben fejeződnek ki, amelyeket a kis könyv a 32. verssel szemléltet. Ezen a ponton áramlanak be Gáspár elméletébe (és Kassák költői gyakorlatába) azok az elemek, az építés motívumai, amelyeket a *Ma* számai a konstruktivizmusról szólva ismertetnek és népszerűsítnek, illetve a kubizmusról, annak purista változatáról közölnek. De Gáspár itt is hangsúlyozza, hogy az építés Kassáknak már akkor benne volt a programjában, amikor a konstruktivizmus még nem is létezett.

József Attila számára Gáspár könyvében nem Kassák kanonikus helye volt fontos, hanem „az új módszerű versek” ügye, és főleg a „verset-produkáló személyről, tehát magamról” kívánt gondolkodni a fiatal költő. Ezzel a szándékbejelentéssel a Kassák-könyv nézőpontját ismételte meg önmagára vonatkoztatva, amely a mű és alkotója viszonyának vizsgálatát helyezte a figyelem centrumába: mennyiben fejezi ki a mű a művész embertartalmát? Ezt a pozíciót kifejezésszétetikai megközelítésnek nevezhetjük. Egy zárójelbe tett megjegyzés is megerősíti, hogy József Attila erre az álláspontra helyezkedett: „Felfokozott életigenlés és megnőtt alkotóerő.” A „felfokozott életigenlés” Gáspárnak a *Mában* megjelent, említett etikai tanulmányából kölcsönvett kifejezés: „az etikus tett, mint az ember adekvát kifejezése a legfelfokozottabb életérzés *is jelenti*, mert az ember élete az ember kifejeződése, a legfelfokozottabb életérzés pedig az elérhető legnagyobb boldogság is.”¹⁹ E szerint az etika szerint a legetikusabb ember az, aki a legteljesebben képes kifejezni magát, s az etikus tett értéke az alany (kifejező)erejének nagyságán

mérhető le. A „megnőtt alkotóerő” annak a művésznek az ereje, aki a „legfelfokozottabb életérzés” birtokában képes embertartalmának legteljesebb kifejezésére.

A művész a témát megnőtt alkotóereje révén tudja mondanivalói szolgálatába állítani. Gáspár Endre ugyan figyelemre méltó következetességgel új embertartalomról beszél, de alkalomadtán szinonimaként él az „új mondanivaló” kifejezéssel is, egyértelművé téve, hogy a két kifejezés ugyanazt a tartalmat takarja: „Ezer és ezer új mondanivaló ember születik meg, míg valamelyiküknek végül sikerül ki is fejezni ezt az új mondanivalót, mely a mi fogalmazásunkban új embertartalmat és természet-szerűleg nem új témát jelent”; „van mögötte egy új embertartalom, egy új mondanivaló”.²⁰ Ennek a terminológiai variabilitásnak a fontosságát az a körülmény adja, hogy József Attila viszont levelében egyszer sem él az „embertartalom” terminussal, hanem a „mondanivaló” (alkalomadtán: „elmondandó, kimondandó”) szakkifejezéseket alkalmazza. A Gáspárnál olvasható „embertartalom–téma” oppozíció helyén a költő levelében található „mondanivaló–téma” fogalompár azonban ugyanezt az oppozíciót jelenti, csak a szóhasználat tér el.

Amellett, úgy látszik, továbbra is kitartott, hogy a költészet önkifejezés és hogy a költemény az emberben kialakult mikrokozmosz kivetülése. Nem ez volt a gondolat első megfogalmazása. 1925 őszén, Jolánnak írt egyik levelében saját, *Isten* című verse kapcsán megjegyezte: „ebben a versben az egész mindenséget megfogtam és föl-emeltem, mint egy almát”²¹. De *A Kozmosz énekét* 1923 elején már hasonló ambícióval készítette: egyetlen kompozícióba, mint mikrokozmoszba, mint lelke tartalmának kifejezésébe kívánta sűríteni a mindenség képét.

Gáspár leszögezi, hogy a számozott versek nem hangok, betűk, szavak, szintagmák szintjéig lebontott nyelvet használnak nyersanyagul, hanem mondataalapú költészetet jelentenek. A sorozat darabjai magukat a szintaxis szabályainak alávétő alapelemekből építkeznek. „Mondatokat azért használ Kassák, mert építeni csak lezárt, formás egységből lehet s a szó a költőnél csak mondattörredék: ezért nem csinál Kassák szavakból, vagy éppen számokból verseket [...] A mondatok tégláiból aztán felépül a vers épülete.”²² Egy-egy számozott vers tehát: épület. Az épület téglákból áll össze. A vers építményének téglái: mondatok. A mondat az alapegység, az azt alkotó szavak nem rendelkeznek önálló érvénnyel. Erre hozta föl Gáspár a 32. verset, talán csak kiragadott példaként.

Vizsgáljuk meg tehát az épületegyüttes 32. épületének tégláit, Kassák mondatait. A vers kezdő mondata: „Napok

¹⁹ Uo.

²⁰ GÁSPÁR: *i. m.* (1924), 17., 21.

²¹ JÓZSEF Attila levele József Jolánnak (Bécs, 1925. november 24. után) = JÓZSEF Attila levelezése. *i. m.* (2006) 91.

²² GÁSPÁR: *i. m.* (1924), 45.

és elszabadult csillagok száguldanak rajtunk keresztül”: az embereket kozmikus történésekkel összefüggésbe hozó, nem teljesen világos értelmű kijelentés. A következő mondat-tégla, amelyet Kassák szorosan az előbbi mellé illeszt: „bennem esztendők alszanak mint kiéhezett gyerekek”: az én és az idő között állít föl viszonyt, amelyet homályos jelentésű hasonlattal egészít ki. A harmadik téglát hétköznapi jelentésű összetett mondat: „te azt mondd mi is feküdjünk le véglegesen lámpácska lámpácska”. A mondatzáró szóismétlés mintha egy társ becéző megszólítása lenne... Ha külön-külön megvizsgáljuk őket, megállapíthatjuk, hogy mind a három mondat metszet a világból, amely a valóság valamely részletét egy vagy több szubjektummal összefüggésben rekonstruálja. A negyedik mondat ellenben személytelen: „nagy számfejtőkben elintéződött minden”. Előfordul olyan alkotóelem a versben, amely emelkedett költőiségű általánosítást tartalmaz: „a dolgok gyémánt tengelyen forognak”. Felbukkannak a családi múlt emlékei is: „apám elitta szép gesztenyeszín fürtjeit”. Találunk mondattanilag szabályosan szerkesztett jelentéstani abszurditást: „koporsók elsüllyedtek és fényversek lettek belőlük”.

Az ilyen hamis tégláktól eltekintve az idézett mondatok a valóságból kimetszett elemek. Mindegyikük csak saját magáért áll helyt. Érdemes egy pillantást vetnünk egymáshoz való viszonyukra még felhasználásuk előtt, mintegy az építési területen készletezett állapotukban. Nyelvtanilag egyöntetűek, bizonyos kivételektől eltekintve (a 32. versben ilyen befejezetlen mondat az „íme minden erőmet a lassan folydogáló eseményeknek”, amikor a mondatszerkezet nem jön létre) „formás egységekbe”, bővített mondatokba rendeződnek. A komplett kijelentések azonban a valóság egymástól teljesen idegen vonatkozásait foglalják magukba. Nincs közöttük részleges átfedés vagy akár csak érintkezés sem. Nem alkalmassak arra, hogy lejátszódjanak közöttük a cserebomlás folyamatai, amelynek révén akár csak lazán és távolról nagyobb egységekké állnának össze.

A 32. számú vers szemléletesen megjeleníti, mi történik akkor, ha a lehetetlen mégis megvalósul, ha az építőköveket akkor is összeilleszti a költő, ha nem illenek össze, ha az egymástól független, heterogén információkat közlő egységek építőköveiből kompozíciót állít össze. Két, végletes megítélése lehet az ilyen építménynek. Az egyik, hogy az olvasó halandzsának tekinti, és hátat fordít neki. A másik végletet Gáspár Endre képviseli, aki a kor magyar költészete csúcsteljesítményének tartja a számozott verseket mint a világrész autentikus kifejeződéseit. József Attila köztes pozíciót foglal el a két véglet között. Elvileg elfogadja, hogy a remekmű feladata a világrész kifejezése. Megérti, hogy a mindenség versbe foglalása érdekében a költőnek ki kell szabadulnia a választott

témák által rá oktrojált esetek, alkalmak korlátai közül. A valóságnak általa szuverén módon kiválasztott metszeteiből olyan tágas, levegős kompozíciót kell összeállítania, amely képes a világegész szemléleti helyetteseként működni. E tágas, szellős építmény nem ábrázol, nem fejt ki valamilyen részleges témát, hanem kifejezi az énben rejtőző világot.

Melyik fiatal költő tudna ellenállni egy ilyen kínáló lehetőségnek? Az 1924 végén, 1925 legelején született verssorozat tehát kassáki mintára a világrész kifejezését vette célba. A radikális kísérletezés kalandja után, 1925 tavaszán azonban József Attila eltávolodott ettől a kassáki mintától. A Bécsben töltött tanév részben visszatértette az elhagyott ösvényre. 1926 őszén, durván leegyszerűsítve, három út állt előtte az avantgárdhoz való viszonya további alakulása szempontjából. Szakíthatott volna eddigi kísérletezéseivel, de ilyen lépésre nem szánta el magát. A bécsi időszak az izmusok poétikájának vonzókörében telt el. Alárendelhetette a formabontás ösztönzéseit a hagyománykövetés felállította önmérséklet korlátainak. Az avantgárd indítások ilyen elrejtése ment végbe azokban a verseiben, amelyek a *Tiszta szívvel*ben kialakított művészi gyakorlat vonalán haladtak. Személyes kapcsolata Kassákkal nem múlt el nyomtalanul, és az ebből az irányból érkező szellemi befolyást felerősítette szoros baráti viszonya Gáspár Endrével, Kassák szárnysegédjével. Gáspár Kassák-könyve láthatóan mély benyomást gyakorolt rá, és újra nagy figyelemmel vette szemügyre Kassák úgynevezett atematikus verseit, illetve amit erről Gáspár könyvében olvasott. Az avantgárd poétika legszélsőségesebben kísérletező ága ennek révén épült be poétikájába.

A Gáspár Endrének írt levél rávilágít arra, hogy József Attila kedvezően fogadta a *Kassák Lajos az ember és munkája* alaptételét, a téma lefokozását a költemény létrehozása során, és ennek következményeit a vers természetére nézve. A számozott versekre úgy tekintett, ahogy a könyv szerzője javasolta: Kassák embertartalmi kifejezéseinek fogta föl őket. Amennyiben világrész kifejezései a költemények, a szöveg alkotóelemeinek nem az értelmét, jelentését kell aggályos pontossággal megfejtenünk. Eltekinthetünk a kompozíciót alkotó kijelentések jelentésének firtatásától, hanem a kompozíció által sugallt hangulatot kell átélnünk. A mondatokat, a „formás egységeket” mintegy zeneiségükben, hangokként és hangsorokként kell percipiálnunk. A sikeres számozott vers úgy működik, mint a költő embertartalmainak összességét megszólaltató, az egyénben rejlő világot feltáró szimfónia.

A művét alkotó, nyelvileg megformált valóságelemeket a költő szuverén módon választja ki. Ezeknek nem az alkotó érzelmeit kell közvetlenül közölni, hanem belső

világát a tárgyak, tények nyelvén beszélve, közvetett módon kell érzékeltetnie. A költészet legambiciózusabb céljait ilyen, másról beszélő módszerrel is el lehet érni. József Attila különvéleménye abban érhető tetten, hogy a sikeres költői teljesítmény példájaként, mintegy a 32. számú vers alternatívájaként egy általa kedvelt népdalt választ ki. A szelíd provokáció kettős természetű. A példavers egyfelől hagyományos verseléssel, az ősi nyolcas formájában készült. Másfelől folklór eredetű, azaz olyan formai hagyományhoz sorolható, amelyet Kassák és a *Ma* köre mélyen lenézett és időszerűtlennek tartott. A Gáspár Endrének írott levél tehát magáévá teszi az avantgárd experimentalizmus legszélsőségesebb elveit, de úgy, hogy igazán sikeres és meggyőző példát Gáspár példájával szemben a leghagyományosabb költészeti gyakorlat egyik termékében állít. Ő maga egyidejűleg előállít ilyen kompozíciót, a *Jut az ember* című versében. De olyan műhöz, amely egy világérzés egyetemes megszólaltatására vállalkozik, csak később, a *Medáliák* ciklus „számozott verseiben” érkezett el.

Egy olyan koncepció első körvonalai jelennek meg a levélben, amely a költői gyakorlatban az év nyarán, az első „medáliákban” termi első gyümölcseit, és teljes ciklusként 1927 végére részben elkészül, majd végleges változata 1928 végére kerekedik ki. A kifejlett költészet-bölcseleti koncepció pedig, amely a „Medáliák-korszak”

verseiben ölt testet, a 20-as évek végi művészetbölcseleti fogalmazványban és annak a költő irodalmi publicisztikáiban történt alkalmazásaiban kap végső formát. A Gáspár Endrének írott levél tehát az *Ihlet és nemzet*hez, valamint a Babits-pamflethez (az abba foglalt elméleti fejtegetésekhez) vezető gondolati fejlődés kezdőpontján áll. A levél arról tanúskodik, hogy a költő az avantgárd eszmei és poétikai hozadékát beépítette alkotói gyakorlatába. A 20-as évek végén költői műhelyében megérelődött verseszmény kialakulásához, az avantgárd örökség megszüntetve megőrzéséhez azonban szüksége volt azokra az új tapasztalatokra, amelyekre Párizsban tett szert.

Ám a Gáspár Endréhez írott levéllel kilépett Kassák vonzasköréből. Amikor Budapestről (valószínűleg a szerkesztőségbe és a belső munkatársi körbe tartozó Németh Andor révén) felkérést kapott, hogy vegyen részt a *Dokumentum* munkájában, igen erős politikai előítéletekkel megindokolt elutasítással reagált: „bizalmatlan vagyok. A Dokumentum iránt, melyet Kassák szerkeszt, azért, mert Kassák a munkásmozgalom renegátja – ki a művészetéről osztályszempontból ugyanolyan értékű és színű dolgokat mond, mint akár Rákosi Jenő, akár Herczeg Ferenc”.²³ Mire azonban ehhez a negatív értékeléshez 1927 márciusában érkezett, már mindent megtanult tőle, ami a magyar avantgárd vezérétől elsajátítható volt.

²³ JÓZSEF Attila levele József Jolánnak (Párizs, 1927. március 5.) = JÓZSEF Attila levelezése. i. m. (2006) 162.